

هفتمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

ساباط در بافت تاریخی بیرجند

ملیحه سبزیان^{۱*}، محمدرضا صدر^۲، مهدی کمیلی دوست^۳ محمد علی ندافی^۴، محمد تبریزی^۵

۱- بیرجند کارشناس ارشد برنامه ریزی آمایش سرزمین، دانشگاه پیام نور، شهرداری بیرجند

۲- کارشناس ارشد طراحی شهری، کارشناس ارشد عمران، شهرداری بیرجند

۳- کارشناس معماری، مسئول واحد عمران شهری، شهرداری خوسف

۴- کارشناس عمران، سرپرست واحد شهرسازی، شهرداری خوسف

۵- کارشناس ارشد عمران-شهرداری بیرجند

Sabzban93@yahoo.com

چکیده

ساباط از عناصر معمارانه‌ی فضاهای شهری ایران است که هنوز در گذرهای بسیاری از شهرهای تاریخی یافت می‌شود. ساباط عنصری است پل مانند بر فراز گذرهای شهری. اباط نام دارد ساباط‌ها برای گذر عموم مردم است و در نقاط مختلف یک شهر و در شهرهای مختلف ایران و در اقلیم‌های متفاوت وجود دارد. ساباط‌ها یک فضای مکتب شهری هستند که مردم را در برابر گرما و سرما محافظت می‌کنند و امنیت محلات و شهرها را تامین مینمایند. سیمای شهر را یکپارچه کرده و مقاومت بناها را افزای می‌دهند. اما امروزه امکان ساخت ساباط در شهرسازی معاصر ایرا فراهم نیستند لازم است با تدوین ضوابط شهرسازی امکان ساخت و حضور ساباط در فضاهای شهری تداوم یابد. بدین منظور ابتدا مروری بر تعاریف، مفاهیم، کارکردها و عملکردهای ساباط پرداخته سپس، علت جانمایی و کدگذاری ساباط‌های موجود در بافت تاریخی بیرجند بررسی و تحلیل می‌شود. نتایج حاصل از این مطالعه در پلانهای براساس تناسبات کالبدی ساباط‌ها ارائه شده است.

کلمات کلیدی: ساباط، معماری سنتی، بافت تاریخی، بیرجند

۱- مقدمه

بررسی معماران گذشتگان در تمدن کهن این مرزوبوم گواهی بر آن دارد که از نبوغ و خلاقیت مردمان این سرزمین چه پدیده‌های بزرگ معماری که هم اکنون مانند گنجی با ارزش بوجود آمده است به جرات میتوان گفت یکی از مهمترین دلایلی که اساس شکل‌گیری بسیاری از عناصر و فضاهای معماری گردیده شرایط متنوع اقلیمی بوده است توجه خاص به جهت قرارگیری شهرها و خانه‌ها انتخاب منطقی و صحیح مصالح و شیوه ساخت بهره‌گیری از مواهب طبیعی به منظور پاسخگویی به نیازهای زیستی و خلق عناصری چون ساباط بادگیر شبستان و شوادان ... همه با اندیشه و نبوغ این انسانها بوجود آمده که نمایانگر

هفتمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

ارزشها و میراث فرهنگی این سرزمین است شرایط حاصل در عصر ماونگاه بی تدبیرانه به معماری و صنعتی شدن دنیا مارا از این مواهب جدا کرده و روز بروز این فاصله بیشتر میشود. سرزمین ما ایران مهد معماران چیره دستی که با الهام از اقلیم و جغرافیای نواحی مختلف آن دست به خلق آثاری پایدار و بیاد ماندنی زده اند. این آثار اغلب نه تنها جنبه زیباشناسانه با خود به همراه داشته بلکه از لحاظ کاربردی در زندگی مردم نقش بسزایی را ایفا می کرده است، که امروز با توجه به گسترش فضاهای شهری و تغییر الگوهای شهرنشینی بخش اعظم آنها از میان برداشته شده است و تنها با گذشتن از بافت تاریخی شهرهاست که می توان گوشه چشمی به این آثار هنرمندانه انداخت. از جمله این آثار که تجلی گر هنر خلاقانه معماران روزگار کهن این مرزوبوم است معابر مسقف به نام «ساباط» می باشد. ساباط در زبان فارسی دارای ریشه ای کهن است. جزء اول آن «سا» به معنای آسایش و جزء دوم آن «باط» نمودار ساختمان، آبادی و عمران است. مطالعه ساباط به عنوان یک عنصر چند مؤلفه ای که از اندیشمندی همزمان طراحی معماری و اقلیمی حاصل از بعد پایداری نیز ارزشمند می باشد و مصداقی از آنچه در عصر حاضر در مباحث معماری پایدار بر آن تأکید می شود. شناخت و مطالعه علمی عناصر معماری کهن ایران امری ضروری به نظر می رسد.

۲- روش تحقیق

تحلیلهای صورت گرفته در پژوهش حاضر، براساس روش تحلیلی-توصیفی است. بهمنظور گردآوری دادهها و اطلاعات اولیه از روش کتابخانه ای و میدانی استفاده شده است؛ که از آن میان میتوان به مطالعات اسناد، کتابها و مقالات مورد نیاز اشاره کرد.

۳- پیشینه ی تحقیق

پیرنیا، ساباط را اینگونه تعریف کرده است: ساختمانی میانراهی برای آسایش کوتاه مسافران. بدینگونه که بخشی از راه، سرپوشیده بوده و در دو سوی آن چند اتاق یا سکو (صفه) داشته است؛ همچون یک راسته بازار (پیرنیا،). همو^۱ به بیشتر زبانهای خاوری، باختری، آرامی، عنوان میکند که واژه ی ساباط تقریباً فرنگی و تازی رفته و در فارسی ریشه ی کهن دارد؛ و از دو بخش «سا»+«بات» برابر «آسایش»+«ساختمان» درست شده است. پسوند بات در برخی واژه ها، چون ربات و کاربات و خرابات نیز آمده است. ساباط روی هم رفته به جای آسایشگاه و استراحتگاه امروز به کار میرفته است؛ همچنین به کلیه ی بناهایی که به منظور آسودن برپا میشده، چه در شهر و چه در بیرون از آن اطلاق میشده و در شهرستان های جنوبی ایران هنوز هم این واژه درست در جای خود به کار میرود (پیرنیا، ۱۳۸۴).

نعیم (۱۳۸۳) در کتاب دزفول شهر آجر، ساباط را اتاق بالای گذر دانسته که ساخت آن علاوه بر رفع نیازهای معمارانه، جنبه های اقلیمی را نیز در نظر دارد. سلطانزاده در کتاب فضاهای شهری در بافتهای تاریخی، اتاق سرپوشیده روی راه را ساباط دانسته است. همو (۱۳۹۰) در کتاب نایین شهر هزاره های تاریخی، ساباط را در بخش معرفی فضاهای شهری نایین، قسمت معابر همسایگی مورد مطالعه قرار نقش همسایگی دارند. داده و آنرا فضای سر پوشیده روی معبر مینامد که غالباً قبادیان (۱۳۷۳) در کتاب بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، ساباط را اتاق بالای گذر نامیده و اشارات مختصری نیز به تفاوت های اقلیمی ساباط میکند. توسلی (۱۳۹۱) دالان و گذر سر پوشیده در کتاب ساخت شهر در اقلیم گرم و خشک، ساباط را مشخصاً میدانند. ولی بیگ و توکلی (۱۳۹۲) در مقاله ای گونه شناسی فرمی ساباط های ایران را براساس هندسه ی تاق ساباطها انجام داده اند و به ساختار حجمی و تناسبات شکلی فضایی آنها توجهی نکرده اند. در مقاله ی دیگری طاهباز و همکاران (۱۳۹۶) ساباطها را از جنبه اقلیمی مطالعه کرده و به بررسی رفتار حرارتی ساباط های دزفول پرداخته اند. محوی و همکاران (۱۳۸۶) در مقاله ای همچون مقاله ی حاضر خصوصیات کالبدی ساباطها را

هفتمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

معیار اصلی گونه بندی قرار داده و فقط ساباط را در سطح زیرین گذر مطالعه کرده و گونه ی غالب نقشه ی ساباط های اقلیم گرم و خشک ایران را در تراز زیر ساباط مشخص کرده اند؛ در صورتی که در تراز بالای گذر ساباط و فضاهای معماری ایجاد شده بر روی گذر، با توجه به کاربری مدنظر، خصوصیات شکلی فضایی متفاوتی دارند.

۴- مبانی نظری

تعریف ساباط

این واژه که تقریباً به همه زبانهای خاوری و باختری و آرامی و ایرانی و فرنگی و تازی بکاررفته در زبانهای ایرانی و منجمله فارسی ریشه کهن دارد. جزء اول آن "سا" به معنای آسایش و جزء دومش پسوند "بات" نمودار ساختمان و بنا و آبادی و عمارت است و در آخر بسیاری از واژه ها چون رباط و کاربات و خرابات و جز اینها آمده و روی هم رفته بجای آسایشگاه و استراحتگاه امروز بکار می رفته است. ساباط به کلیه بناهاییکه به منظور آسودن بیا می شده چه در شهر و چه در بیرون شهر اطلاق می شد، در شهرستانهای جنوبی ایران هنوز هم این واژه درست در جای خود بکار می رود. آنچه از واژه ساباط در اذهان نقش بسته است، پوششی است که بر روی گذرها با هدف ایجاد سایه و باد ساخته می شود. تعریف ساباط در کتب نیز عموماً چارچوب مشابهی را دنبال می نماید؛ بخشی از فضاهای معابر را که سرپوشیده و مسقف باشد ساباط می نامند. کوچه ها و گذرهای سرپوشیده که هدف از طراحی و اجرای آن حفاظت انسان گرمزده کویر از تابش خورشید و دادن مجال برای استراحت در سایه آن می باشد. ساباط یعنی سرسایه یا سایه بان. گرچه امروز به کوچه های سرپوشیده نیز ساباط میگویند ولی درواقع ساباط سایبانی بود که کنار جاده به صورت یک بخش پوشش شده محل استراحت بود، در زیر سایبان آب انباری و سکوهایی دیده می شد روی سکوها مسافران استراحت می کردند و زیر آن مال ها را می بستند (جمشیدی، ۱۳۸۴).

عملکرد ساباط:

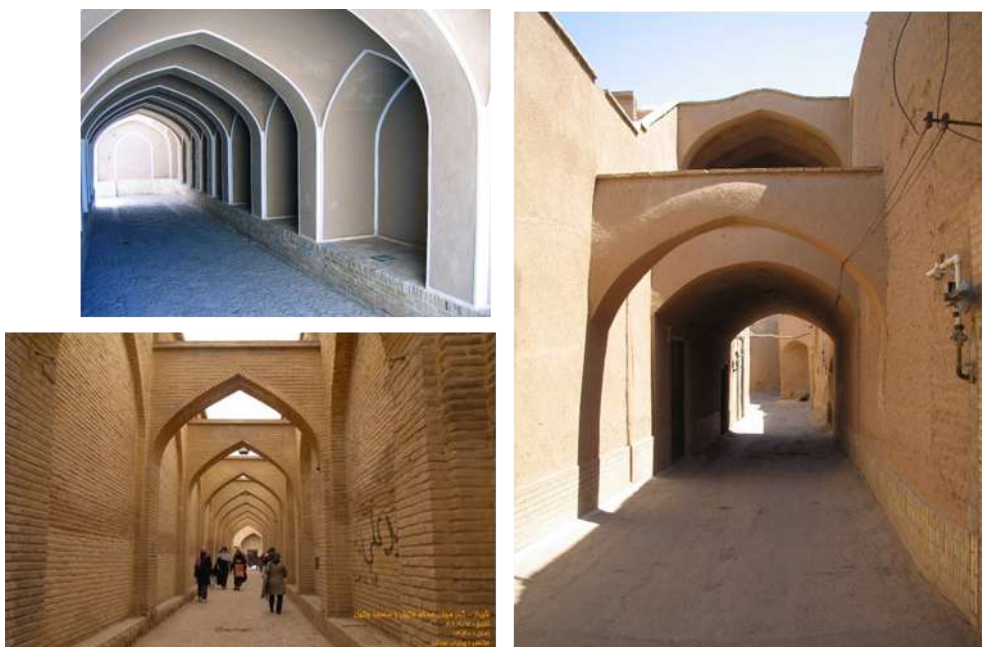
به لحاظ عملکردی، از اتاق بالای «ساباط» معمولاً به عنوان مهمانخانه مردانه استفاده می شد و همچنین فضای سایه دار و مطبوعی زیر سایه آن به وجود می آمد که گاهی صندلی هایی هم در آن تعبیه می کردند. علاوه بر این، ساباطها، دروازه ورودی بسیاری از محله ها به شمار می رفتند و معمولاً افراد غریبه برای ورود به فضای نیمه عمومی درون محله، از زیر آن گذر نمی کردند. دید خوب «ساباط» به کل کوچه، سبب تشدید امنیت و از میان بردن نقاط کور می شد. علاوه بر این در زمانهای گذشته که شهرها در بسیاری از مناطق هدف تهاجم راهزنان قرار می گرفت، «ساباط» محلی برای سنگر گرفتن و شلیک به سمت مهاجمان از بالای آن بود. ارتفاع ساباط به گونه ای در نظر گرفته می شد که امکان عبور یک نفر سوار بر اسب از زیر آن ممکن نبود و این خود عاملی بازدارنده برای مهاجمان سواره ای به حساب می آمد که به صورت ضربتی به محله ها حمله می کردند و پس از تاراج خانه ها، به سرعت قصد فرار داشتند (hamyarnazer.ir).

تیپولوژی شکلی ساباط:

ساباطها بر اساس شکل به دو دسته منفرد و پیوسته تقسیمی می شوند. ساباط منفرد، به صورت یک تک عنصر در گذرهای شهری دیده می شود. غالباً در امتداد معابر، تکرار متوالی ساباطهای منفرد یافت می شود، که به این مجموعه که از تکرار ساباط-های منفرد ایجاد می شود، نیز مجدداً ساباط منفرد گفته می شود. ساباط پیوسته به ترکیب چند ساباط منفرد با سقف مشترک اطلاق می شود. این نوع از ساباط قالباً دارای کاربری در بام می باشند. این کاربری یا اختصاص به یک همسایه و یا اختصاص به دو همسایه ای دارد که در دو طرف گذر و در مقابل یکدیگر قرار گرفته اند. در بعضی از نمونه های یافت شده، کاربری روی بام ساباط به فضای عمومی تعلق دارد و دسترسی آن از خود معبر تأمین شده است (محمدی، ۱۳۸۶). در ارگ بم که نمونه ای از

هفتمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

این نوع ساباط می‌باشد، فضایی برای استراحت و اطراق یک شبه مسافران تعبیه شده است، که امکان ورود به آن از معبر و توسط پلکانی فراهم می‌شده است. لازم به ذکر است که ساباط‌ها چه منفرد باشند، چه پیوسته، بر اساس نوع قوس سقف به دو دسته با قوس هلالی و با قوس جناقی تقسیم می‌شوند (مهدی زاده سراج، ۱۳۸۹).

شکل (۱)

نقش اقلیمی ساباط:

دکتر پیرنیا درباره دلایل انتخاب شیوه معماری ساباط‌ها در شهرهای گرم و کویری ایران می‌گوید: یکی از کارکردهای اصلی ساباط، هدیه کردن سایه و فضایی خنک به عابرنانی است که پس از عبور از کوچه‌های طولانی، آن‌هم در گرمای آزاردهنده و طاقت فرسای جنوب ایران به آن پناه آورده‌اند. درجه حرارت فضای زیر ساباط چه در تابستان و چه در زمستان همیشه مطلوب است، به گونه‌ای که در تابستان، اختلاف دمای درون و بیرون ساباط سبب ایجاد کوران هوا و خنک‌تر شدن هوای درون ساباط نسبت به بیرون آن می‌شود. ولی در زمستان به دلیل محصورتر بودن فضای درون ساباط نسبت به بیرون، هوای داخل گرم‌تر از محیط خارج آن است (فشمی، ۱۳۹۴).

نقش اجتماعی ساباط:

علاوه بر کارکردهای فیزیکی، «ساباط» کارکردهای دیگری هم دارد که به مراتب از نوع اول با اهمیت‌تر محسوب می‌شود و آن کارکردهای فرهنگی و اجتماعی آن است. به گفته دکتر پیرنیا، پیوستگی و یکپارچگی که ساباط در خانه‌های یک محله ایجاد می‌کرد، موجب همدلی ساکنان آنجا می‌شد. در گذشته ساباط محلی برای تجمع ساکنان محله به شمار می‌آمد و همین تجمعات، سبب آگاهی افراد محله از احوال هم و پی بردن به مشکلات یکدیگر و در نتیجه حل گرفتاری‌ها به کمک همدیگر

هفتمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

می‌شد. همچنین هنگامی که از زیر یک ساباط عبور می‌کنیم، ایجاد سایه‌ای که ناگهان به وجود می‌آید، سبب می‌شود ناخودآگاه سر خود را خم کنیم و این یعنی گذشتن از منیت و از میان رفتن غرور (فشمی، ۱۳۹۴)!

گونه شناسی ساباط‌ها به لحاظ پوشش:

از لحاظ پوشش ساباط‌ها به دودسته تقسیم می‌شوند:

الف) ساباط‌هایی با سقف مسطح که از تیرهای چوبی و حصیر برای نگهداری وزن استفاده می‌شده و دو دیواری که در امتداد کوچه بودند نقش دیوارهای حمال یا باربر را ایفا می‌کردند.

ب) ساباط‌هایی با پوشش طاقی. این ساباط‌ها با توجه به مسائل استاتیکی به خوبی می‌توانستند وزن سقف را هرچه هم سنگین بود به ستون‌ها، دیوارها و سپس به زمین منتقل نمایند. روش آجرچینی این سقف‌ها اغلب به صورت رومی انجام می‌شده است (محمودی، ۱۳۸۶).

ساباط عنصری کارکردی

ساباط‌ها از نظر فضایی دارای کیفیت‌ها و ویژگی‌هایی می‌باشند. احداث ساباط، حس فضایی گذر را تغییر می‌دهد. مسلماً شکل-گیری ساباط‌ها و اینکه منفرد باشند و یا پیوسته، می‌تواند تأثیر گرفته از عوامل سازه‌ای، اقلیمی، اجتماعی و فرهنگی باشد.

نقش سازه‌ای

ساباط در اقلیم گرم و خشک، متضمن پایداری در ساختارهای محیطی و فضایی است. ساباط مقاومت بنا را در برابر، هرگونه نیروی افقی افزایش داده، که با توجه به زلزله‌خیز بودن شهرهای واقع در این اقلیم، نقش ساباط‌ها در مهار نیروی افقی زلزله بیشتر آشکار می‌گردد. دیوارها در مناطق گرم و خشک ایران، از مصالح بوم‌آوردی ساخته شده‌اند که قابلیت تحمل نیروهای متناوب (Alternate Stresses)، اعم از کششی و فشاری را نداشته و تنها موظف به انتقال نیروها از طریق ثقلی به پی ساختمان و زمین می‌باشند. نیروهای که بطور اجتناب‌ناپذیر بر کلیه دیوارهای یک بنا اعمال می‌شوند مانند نیروهای باد، زلزله، بارهای زنده و گیاهان بالا رونده باعث ایجاد تنش‌های مثبت و منفی (فشاری، کششی) در فیبرهای سطحی عضو عمودی ساختمان - دیوار - گردیده، که بنا بر طبیعت مصالح یاد شده از تحمل و خنثی کردن آن نیروها قاصر بوده و به ناپایداری بنا کمک می‌کند. ناگفته پیداست که به علت فرهنگی و اقلیمی، منازل دورن‌گرا طراحی و اجرا گردیده و ارتفاع دیوارهای محیطی منازل که معمولاً مجاور معابر عمومی است، به نحوی بلند و مرتفع انتخاب گردیده‌اند تا از هر گونه اشراف به داخل منزل مسکونی ممانعت نماید. ضخامت دیوارهای مجاور گذر به دلیل صرفه‌جویی در مصالح، مشخصاً باریک فرض می‌شده و به همین جهت احتمال خطر ریزش این دیوارها بر اثر نیروهای جانبی مضاعف می‌گردیده است (محمودی، ۱۳۸۶).

ساباط در کدام نقاط ایران ساخته می‌شده است؟

در شهر دزفول به خاطر شرایط آب و هوایی، ساخت ساباط بسیار رایج بوده است. دزفولی‌ها به ساباط، سعبات می‌گویند و هنوز هم ساباط‌های دزفول از گذشته در برخی از محله‌های قدیمی دزفول وجود دارد. بعضی از ساباط‌های دزفول از سوی سازمان نوسازی و بهسازی شهرداری دزفول، مرمت و نوسازی شده‌اند. دزفول یکی از شهرهای تاریخی و قدیمی ایران است و به جز ساباط‌ها، آثار تاریخی و فرهنگی قدیمی بسیاری در آن وجود دارد که بیشتر آنها از سوی سازمان میراث فرهنگی مورد توجه و حفاظت قرار گرفته‌اند. ساباط‌های یزد هم هنوز در محله‌های قدیمی وجود دارند و نشان از دوراندیشی معماران ایرانی در زمینه تولید رفاه و استحکام بناها دارند. ساباط بازار خان یزد از نمونه ساباط‌های بسیار قدیم و جالب توجه استان یزد است. در روستای بیاضه یزد هم که مکانی تاریخی است و به واسطه وجود کاروانسراهای قدیمی و هتلی زیبا، گردشگران زیادی را به

هفتمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

خود جلب می‌کند، ساباط در محله‌ها وجود دارد. ساباط‌های بیاضه در کنار دیدنی‌های تاریخی و آب و هوای کویر، از نقاط دیدنی یزد به شمار می‌رود.

از جمله نقاط دیگر ایران که در آن ساباط‌ها به عنوان بخش مهمی از معماری و ساخت و ساز مورد توجه قرار می‌گیرند، باید به اصفهک اشاره کرد. اصفهک، یکی از روستاهای طیس است که به خاطر آب و هوای خوشی که در تابستان‌ها دارد و خانه‌های خشت و گلی‌اش مورد توجه گردشگران قرار می‌گیرد و ساباط اصفهک در این روستا هم از جمله نمونه‌های ساخت ساباط در ایران است. در استان اصفهان هم ساباط‌هایی دیده می‌شود. در حوالی این شهر در منطقه نوش‌آباد، اولین ساباط اصفهان که یک بنای خشت و گلی است در دشت اقبالیه شناسایی و مستندنگاری شده است.

۵- نمونه موردی (محدوده مورد مطالعه: بیرجند)

در بافت‌های مساله دار شهری، فرسودگی کالبدی عمدتاً ناشی از افت کیفیت در کالبد و سازه ابنیه بافت شهری می‌باشد. در این حالت کیفیت‌های بصری، کالبدی در وضعیتی نامناسب قرار گرفته و شرایط نامناسبی جهت تداوم یا بهبود وضعیت زندگی شهری به وجود می‌آید. نتیجه تداوم این نوع فرسودگی در بافت‌های شهری، ایجاد و تشدید پهنه‌های مخروبه در بافت و یا پهنه‌هایی که از نظر ظاهری در وضعیت بسیار نامناسبی قرار دارند، می‌باشد. افزایش مشکلات کالبدی-کارکردی عرصه‌های نابسامان بافت‌های تاریخی شهری، از جمله پایین بودن شرایط کیفی سکونت، مخاطرات جدی ناشی از ناپایداری و عدم برخورداری از امکانات، خدمات و زیرساخت‌های شهری در این مناطق از یک سو و ضرورت استفاده از ظرفیت‌های این محدوده‌ها به عنوان فرصتی برای توسعه، سبب شده که توجه برنامه ریزان، سیاست‌گذاران و مدیران شهری به این عرصه‌ها در طی سال‌های اخیر روزافزون شود. بافت تاریخی شهر بیرجند تا قبل از دوره پهلوی اول هسته‌ی اقتصادی، اجتماعی، مذهبی و به عبارتی قلب تپنده بیرجند به شمار می‌رفت، اما پس از خیابان‌کشی‌های متعدد و گسست ساختاری بافت، اهمیت آن با گذر زمان کم و کمتر شد و به عبارتی دچار فرسودگی و اضمحلال گردیده است.

ساباط‌های بیرجند

واژه «ساباط» که در گویش بیرجند «سَابَات» تلفظ می‌شود اصلاً به معنی «سقف میان دو دیوار که زیر آن راه بُود» می‌باشد. (برای واژه «ساباط» معانی گوناگون ولی نزدیک به هم داده‌اند. این واژه را برخی عربی شمرده‌اند ولی بعضی حدس زده‌اند که ممکن است «ساباط» کوتاه شده و معرب «بلاس‌آباد» (=بلاش‌آباد) فارسی باشد. برای توضیح این نظر و آگاهی از معانی «ساباط» نگاه کنید به «لغت‌نامه دهخدا» ذیل همین واژه). در بیرجند آن زمان تعداد این نوع کوچه‌ها بسیار زیاد بود و ساباط‌های پرشمار و متعددی وجود داشت که بسیاری از آن‌ها با دگرگون شدن بافت قدیمی شهر و ایجاد خیابان‌های جدید از میان رفته و یا برای جلوگیری از فروریختن تخریب گشته است، ولی هنوز شمار قابل ملاحظه‌ای «ساباط» در قسمت‌های قدیمی شهر وجود دارد. از این لحاظ بیرجند- شاید در آن زمان - در میان شهرهای ایران شاخص‌تر و بی‌مانند بوده است زیرا کمتر کوچه‌ای دیده می‌شد که چند یا چندین «ساباط» نداشت؛ حتی گاهی از همین کوچه‌های سرپوشیده، کوچه‌های تنگ و سرپوشیده فرعی جدا می‌شود که در روز هم تاریک و عبور از آن‌ها در شب وهم‌انگیز بود. این کوچه‌های سرپوشیده فرعی و تنگ و تاریک را «شی دالانه» «eyš olāndə» («شی eyš» تلفظی دیگر از «واژه شو» (šow) می‌باشد که خود تلفظ گویشی واژه «شب» فارسی است. و «شی دالانه» «šeydālōnə» (شب دالانه) یعنی دالان یا «دالانه» ای که مثل «شب» تاریک باشد) می‌نامیده‌اند. از این رو اگر بیرجند آن روزگار را «شهر هزار ساباط» بنامیم سخنی به گزاف نگفته بلکه نام مناسب و شایسته‌ای برای آن یافته‌ایم. (منظور از هزار عدد پس از ۹۹۹ نیست بلکه نمودار کثرت است مانند هزارپا، هزارآوا، و... (رضایی، ۱۳۸۱).

هفتمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

نقش ساباط در بافت تاریخی بیرجند:

بافت تاریخی بیرجند بافتی متراکم با گذرهای باریک و پرپیچ و خم است که گاهی عرض گذر به اندازه عبور یک نفر بیشتر نیست، گذرها مانند رگ های این بافت هستند که جریان و تداوم زندگی را در آن میسر می کنند. گذرهایی باریک و کم عرض با جداره هایی بلند و مرتفع که عموماً کاهگل می باشند. عرض کم این گذرها تابع مقیاس انسانی و دارای انسجام و وحدت بصری از لحاظ شکل و رنگ و نوع مصالح می باشد. در برخی گذرها ساباط ها شکل گرفته اند. که هوشمندانه تلفیقی از سایه و نور را ایجاد می کنند، این ساباط ها علاوه بر کاهش بار حرارتی جداره ها، نقش سازه ای نیز دارند ساباط مقاومت بنا را در برابر هرگونه نیروی افقی افزایش می دهد، مانند پلی بناهای دو طرف گذر را به یکدیگر ارتباط می دهد. در بعضی از محلات بافت تاریخی بیرجند با توجه به شواهد موجود اکثر گذرهای این محدوده سرپوشیده بوده اند که امروز آثاری از آن بجای مانده است.

تیپولوژی شکلی و عملکردی ساباط در بیرجند

طبق بررسی های انجام شده و انواع تیپولوژی های شکلی ساباط که در مبانی نظری تحقیق به آن اشاره شد گفتنی است در اکثر محلات بیرجند هر دو نمونه فوق را مشاهده می کنیم. پوشش اکثر ساباط های منفرد طاق و تویزه است و پوشش ساباط های پیوسته طاق آهنگ می باشد، در تعدادی انگشت شمار تنوع پوشش را داریم. در بافت تاریخی بیرجند تعداد انگشت شماری ساباط بجای مانده است که می توان به وجود چهار ساباط در محله تپه رنگرزا، پنج ساباط در محله سرده، شش ساباط در محله میان ده و چهار ساباط در محله ته ده اشاره نمود. در حال حاضر این چند نمونه پابرجا مانده و بقایای بسیاری را می توان بر جداره گذرها مشاهده کرد که گویای مسقف بودن معابر شهر تاریخی بیرجند است.

علت ساختن «ساباط» در کوچه ها - آن هم به آن زیادی - چند عامل بوده است که مهم ترین آن ها عبارتند از:

- ساباطها با پوشش ضربی خود باعث کلاف شدن دیوارهای خانه های مجاور کوچه ها و موجب مقاومت بیشتر آن ها می - شده اند.
- ساباطها کوچه ها و دیوارهای خانه ها را از باران و آفتاب و ... حفظ می کرده اند.
- ساباطها رهگذران را در زمستان ها از ریزش برف و باران و در تابستان از تابش آفتاب سوزان نجات می بخشیدند.
- چون در تابستان ها همیشه جریان هوایی ملایم و نسیمی خنک در آن برقرار بوده نشستگاه مناسبی برای کسانی بوده که می خواسته اند دور مه بنشینند و «گپ» بزنند و وقت بگذرانند.
- ساباطها بازی گاه هایی محفوظ و در امان از برف و باران و گرما و سرما و آفتاب برای بچه ها بوده اند.
- اطاق هایی که برای سکونت بر روی سقف ساباطها می ساخته اند چون از سطح کوچه خیلی بالاتر بوده اند خطر سیل آن ها را تهدید نمی کرده و ساکنان آن ها احساس آسایش و آرامش بیشتری می کرده اند.

هفتمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

شکل (۲)

امنیت اتاق‌های بالای ساباط بیشتر از اتاق‌های داخل خانه بوده است و حتی این اتاق‌ها حکم «سنگر» داشته‌اند و ساکنان آن در هنگام حمله مهمان می‌توانسته‌اند از در و پنجره‌های آن‌ها که بر کوچه مشرف بود با پرتاب سنگ و جنگ‌افزار و ریختن آتش بر سرشان از پیشرفت آن‌ها به جای زمین برای ساختن مسکن بهره می‌برده‌اند و در زمین صرفه‌جویی می‌کرده‌اند. مردم به جای استفاده از زمین‌های زراعتی «کشمتن»‌ها که غذای آنان را تأمین می‌نموده از ساباط‌ها و سقف کوچه‌ها استفاده می‌کرده و زمین‌های زراعتی را برای همان کشت و ورز نگه می‌داشته‌اند (زنگویی، ۱۳۸۸). بیرجند گرچه به کویر پیوسته نیست و کوه‌های اطراف آن دیوارهای استواری است که شهر را تا اندازه‌ای از آسیب‌ها و آفات کویری حفظ میکند ولی چون فاصله زیادی با کویر ندارد از وزش بادهای سخت و توأم با گرد و خاک به یکبار برکنار و مصون نیست. ساباط‌ها به مقدار قابل ملاحظه‌ای مردم و خانه و زندگی آنان را از شر این‌گونه خاک بادهای شدید حفظ می‌کرده است (احمدیان، ۱۳۷۴).

شکل (۳)

نتیجه گیری

ساباط به عنوان عنصر پوشش دهنده ی گذر، از لحاظ شکل و فرم، باید دارای ویژگیهایی باشد که میتواند عملکرد پوشاندگی گذر را بر عهده بگیرد. از سوی دیگر دارای کاربری است، لذا میتواند مهیا کننده ی شرایط و امکاناتی باشد که یا به صورت مستقیم میتواند از ساباط استفاده کرد و یا ساباط به عنوان

هفتمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

ابزاری برای رسیدن به آن شرایط مورد استفاده قرار می‌گیرد و یا هر دوی این حالات. سوابط یکی از عناصر موجود در معماری سنتی اقلیم گرم و خشک می‌باشد که حضور آن متأثر از مؤلفه‌های بشماره است. معماران ایرانی تالش کرده اند تا بوسیله این عنصر شرایطی مطلوب را در فضاهای شهری اقلیم گرم و خشک فراهم کنند. بدون شک در طراحی سباط، اقلیم و مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی و زوایای پنهان دیگری دخیل بوده اند. هدف اصلی از ساخت سباط را می‌توان اینگونه بیان کرد:

- به عنوان عنصری سازه ای و اجتناب ناپذیر در تحکیم سازه های مجاور خود
- زیبایی و تناسب شکلی آن از نگاه بصری
- مزایای بهره برداری از آن در اقلیم گرم و خشک با هدف تأمین آسایش و سرمایش در فضای شهری
- ساختاری جهت مقابله با نیروهای افقی، اعم از زلزله، باد، نیروهای افقی محمول از سازه های مجاور و غیره
- فضایی برای مقابله با حمله مهاجمان
- محافظت از باد و گرد و خاک و...

امروزه نیز می‌توان از حضور سباط در فضای شهری بعنوان عنصری نمادین از معماری سنتی و در نظر گرفتن مزایا و زوایای پنهان آن بهره جست.

منابع:

- احمدیان، محمدعلی-جغرافیای شهرستان بیرجند، چاپ اول، مؤسسه چاپ و نشر آستان قدس رضوی ۱۳۷۴
- پیرنیا، محمدکریم، ۱۳۸۴، آشنایی با معماری اسامی ایران. گردآورنده: غلام حسین معماریان، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- پیرنیا، محمدکریم؛ و افسر، کرامت اله، ۱۳۵۲، راه و رباط. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی
- توسلی، محمود، ۱۳۸۱. ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران (با اصلاحات)، چاپ اول، انتشارات پیام
- توسلی، محمود، ۱۳۹۱، ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران. اصلاح چاپ نخست، تهران: تندیس نقره ای.
- رضایی، جمال-بیرجند نامه، چاپ اول، انتشارات هیرمند ۱۳۸۱
- زمان فشمی، ارمغان. (۱۳۹۴). « سباط»، فضیلت فراموش شده معماری. روزنامه اطلاعات.
- زنگویی، مهدی-قهستان (از ایران چه میدانم؟/۹۴)، چاپ اول، دفتر پژوهش های فرهنگی، ۱۳۸۸
- محمودی، نیلوفر؛ مفیدی شمیرانی، سید مجید؛ اسلامی، سیدغلامرضا-گونه شناسی سباط در میان اقلیم های گرم و خشک ایران ۱۳۸۶
- مهدی زاده سراج، فاطمه-مقاله معماری و شهرسازی سنتی ایران؛ بهره‌گیری مؤثر از انرژی
- نعیم، غلامرضا، ۱۳۷۶، دزفول شهر آجر. سازمان میراث فرهنگی.
- ولی بیگ، نیما؛ و توکلی، شفق، ۱۳۹۲ «گونه شناسی فرمی سباط های ایرانی بر پایه ی هندسه». همایش ملی معماری، شهرسازی و توسعه پایدار با محوریت از معماری بومی تا شهر پایدار، مشهد